

ձայն քաղաքն ունեւր 57.477 բնակիչ, որոնցից 15.000-ը՝ թուրք, 9000-ը՝ հուլն, 726-ը՝ հայ⁴⁰։

Հայերի քարտկերտ ս. Լուսավորիչ եկեղեցին հիմնվել է 1820 թ.։

1914 թ. տվյալներով⁴¹ հայերն ունեին հրե-յամյա երկսեռ դպրոց ու մանկապարտեղ, Աշա-կերտների թիվը (դպրոցում՝ շուրջ 100, մանկա-

պարանդում՝ 100) ընդամենը 200 հոգի էր։ Դըպ-րոցն ունեւր 300 օսմանյան ոսկի բլուշե, որից 30-ը վճարում էր եկեղեցին, մնացյալը՝ աշա-կերտները։

1915 թ. Տրապիզոնի հայերի հետ միաժա-մանակ բռնագաղթի ենթարկվեցին նաեւ Տրիպո-լիի հայերը։

9. ԿԻՐԱՍՈՆԻ (ՓԱՌՆԱԿԻՍ) ԳԱՎԱՌԱԿ

Կիրասոն։ Հուլններն այս քաղաքն անվանում են նաեւ Քրոասոս (Կեոաս)։ Տքիպոլիից Կիրասոն 69 կմ, Տրապիզոնից՝ 153 կմ է։ Քաղաքը գեղա-տեսիլ գիրք ունի, բարեկարգ տներով ու փողոց-ներով, երկու կողմից շրջապատված ապառաժ-ներով։ Կիրասոնը համանուն գավառակի կենտ-րոնն էր, ուր նստում էր գալմազամը⁴²։

1909 թ. պաշտոնական տվյալներով գավա-ռակն ունեւր 108.500 բնակչություն, որից 98.000-ը՝ գյուղերում, իսկ 16.000-ը՝ քաղաքում։ 1911 թ. տվյալներով, Կիրասոն քաղաքում ու շրջակա դուղերում բնակվում էր 3500 հայ, որոնցից 200-ը (38 տուն)՝ գյուղերում։ Հայերի մեծա-մասնությունը Շապին-Գարահիսարից, Քամաղա-րայից ու մոտակա վայրերից էին այստեղ գաղ-թել⁴³։

Հիշված ե այլ վայրերից դեպի ծովափ՝ Կի-րասոն ու շրջակա բնակավայրերը, հայերի գաղթը առանձնապես մեծ թուփ է սաանում Կիրասոն— Շապին-Գարահիսար խճուղու կոտորուցումն տվարտ-վելուց հետո՝ 1880-ական թվականներից սկսած։

Կիրասոնը հայտնի էր հատկապես կաղինի արտահանությամբ։ 1910 թ. տվյալներով, ամ-բողջ նահանգի արտահանած կաղինի շուրջ 50%-ը տվել էր Կիրասոնը՝ ավելի քան 400.000 դան-թար⁴⁴։ Կիրասոնը համարվում է Կիրասոն կոշ-ված լավագույն տեսակի կաղինի հայրենիքը։ Սե ծովի կովկասյան ափերին՝ Սուխումի, Սոչիի ե այլ շրջաններում կաղինի այդ տեսակի տարա-ծողները եղել են այս կողմերից Ռուսաստան գաղ-թած հայերն ու հուլնները։

1914 թ. Կիրասոնի հայկական Սղզային վարժարանն ունեւր 330 երկսեռ աշակերտ, 16 ու-սուցիչ, 800 ոսկի բլուշե։ Բլուշեն հայթայթվում էր՝ 350 ոսկին՝ աշակերտներից, 130-ը՝ աղզային

կալվածներից, մնացածը եկեղեցական տուրք էր։ Վարժարանն իր մանկապարտեղով հանգերձ ունեւր իննամյա գասրնթաց։ 1912—1914 թթ. Կիրասոնի Ազգային վարժարանն ապրում էր ծաղկման շըր-ջան։ Դպրոցն ապահովված էր որակյալ ու նվիր-ված ուսուցչական կադմով։ Հոգաբարձությունը գործուե մասնակցություն ու աջակցություն էր ցույց տալիս գաղթի աշխատանքին։ Ուսումնա-րանի տեսուչը՝ վանեցի Սարգիս Բարսեղյանը բարձրագույն կրթությունն ստացել էր Շվեյցա-րիայում։ Նրա հետ Շվեյցարիայում սովորել էր ֆրանսերեն լեզվի ուսուցչուհի Պերճուհի Բարսեղ-յանը (տեսուչի կինը)։ Վանեցի Արսեն Հացա-գործյանը վերջացրել էր Կ. Պոլսի Կենտրոնա-կան վարժարանը։ Հարգված ու սիրված ուսուցիչ էր նաեւ վանեցի Բարոնակ Կապուտիկյանը։ Վար-ժարանն ունեւր քառաձայն երգչախումբ, գրական, թատերական խմբակներ⁴⁵։

Կիրասոնի հայերն ունեին երկու եկեղեցի։ Քաղաքի կենտրոնի ս. Գ. Լուսավորիչ կոչվող քարտկերտ շքեղ եկեղեցին հիմնվել է 1838 թ.։ Նովորոգ եկեղեցին՝ ս. Սարգիսը, ժայռափոր հի-նավուրց հունական աղոթատեղի էր եղել, որը հայերը հուլններից գնել էին շուրջ 100 տարի առաջ։

1895 թ. արյունոտ օրերին Կիրասոնի հայու-թյունը կոտորածից ու թալանից փրկվեց ջնորհիվ քաղաքի գինվորական հրամանատարի, ռորն իր ձիուն վրա նստած, հայկական թաղերու մեջ կը շրջեր իր թիկնապահներով, — հայտնում է ակա-նատեսներից մեկը։

1915 թ. բռնագաղթն սկսվեց հունիսին, որի հետևանքով գրեթե իսպառ հայաթափ արվեց այս գավառակը⁴⁶։

Բազմեքմբ։ 27 կմ Կիրասոնից հեռու փոքր ավան, որը Կիրասոնի գալմազամությունը ենթա-կա Բուլանճըք վիճակի կենտրոնն էր։ Կիրակի ու շաբաթ օրերը այստեղ տոնավաճառի օր էր, ուր

⁴⁰ 2. Հավաքիմյան, նշվ. աշխ., էջ 422։

⁴¹ «Ազատամարտ», 1914, № 1492, «Ուսուցչական հա-մագումար Տրապիզոնի մեջ»։

⁴² Ներկայումս Կիրասոնը համանուն նահանգի կենտ-րոնն է, որին միացված է նաեւ Շապին-Գարահիսարի գա-վառը։ (Տե՛ս «Ժամանակակից Թուրքիա», էջ 12)։

⁴³ 2. Հավաքիմյան, նշվ. աշխ., էջ 465։

⁴⁴ Մեկ դանթարը հավասար է 35,156 կգ։

⁴⁵ «Ազատամարտ», 1914, № 1492։

Բարոնակ Կապուտիկյանը հայ անվանի ռանասանդու-հի Սիլվա Կապուտիկյանի հայրն է։

⁴⁶ Անշակունի (Հ. Հավաքիմյան), նշվ. աշխ., էջ 477։

գալիս էին Կիրասունի և Օրգուի գավառակների բնակիչները:

Բուլանճըքում ընկավում էր շուրջ 45 առն հայ, մեծ մասը սեփականատերեր: Ունեին փայտաշեն դպրոց:

10. ՕՐԴՈՒԻ ԳԱՎԱՌԱԿ

Օրգուն (Գոթորիա) Կիրասունից 77, Տրապիզոնից 167 կմ արեմուտք ընկած ծովափնյա քաղաք էր, հիմնված պառամական Գոթորիա քաղաքի վտյորում: Մ. Բժշկյանը այս քաղաքի մասին գրում է, որ՝ «Առաջ հոս ընկալություն չկար. մեր օրը ձեռամբ Մահտեսի Ավետիք Տրապիզոնցի իշխանին՝ ընկալություն չինվեցավ ամենայն աղագաց: Օրգուին լեռան վրա հին բերդին ավերակը կերեա. ուր երկաթյա գուռ կա, որ շաա սանդուխքով վար կիշնի մինչև գեար»⁴⁷:

Քաղաքի արեւելյան եզերքին ծով թափվող Բոքլի-տերե փոքր գետի ջուրը ամռանը չորանում էր, ջրաղտցները չէին աշխատում: Նրանցից մի ժամ արեւելք գտնվում է Զիվլի կամ Մեկեթի գետը: Քաղաքի տները տարածված էին Բոգ-թեփե լեռան լանջերին ու հարավարեւելյան սառորտներին:

1908 թ. պաշտոնական ավալներով գավառում ընկավում էր 130.800 մարդ, որից 103.16-ը թուրք, մահմեդական վրացի, չերքեզ, լալ, հույն ու պարսիկ էին, 17069-ը՝ քրիստոնյա հույն, իսկ 10.315-ը՝ քրիստոնյա հայ: 1911 թ. Օրգու քաղաքում ապրում էր շուրջ 3000 հայ⁴⁸: Օրգու քաղաքի հայերի զգալի մասը զաղթել էր Թամաշարայից, Շապին-Գարահիսարից և Կիրասունից: Վերջին ասորիներին զգալի թիվ էին կաղմում շրջակա գյուղերից քաղաք փոխադրվողները:

Հայերը ակնառու աեղ էին գրավում քաղաքի տնտեսական կյանքում: Արհեստավորների մեծամասնությունը հայ էր: Կային մասնագետ հացագործներ, պղնձագործներ, թիթեղագործներ, կոշկակարներ, ոսկերիչներ, երկաթագործներ, ասաղձագործներ, որմնագիրներ և այլն: Ուստայանկությունը համարյա հայերի մենաշնորհն էր: Գործում էին ամեն անասկի կտավեղեն, երեսուրիչներ, ռադնիքի խավիկեներ, պեմչակ (փեշառով): Զկնորսությունը սղամարդկանց սիրած զրաղմունքն էր: Զանասեր արհեստավոր լինելու շնորհիվ Օրգուի հայերը մեծ մասամբ ըրերեկեցիկ կյանք էին վարում: Քաղաքի առեսուրը գտնվում

Գյուղի ս. Նիկողայոս եկեղեցին հնուց մնացած, քար ու կրով կառուցված շենք էր:

Պազար-սուլի (Սալդունա): Երեք ժամ Բուլանճըքից արեւելք գտնվող այս գյուղն ուներ 25—30 առն հայ ընկալություն, որոնք ըրլորն էլ մարարաներ էին:

Էր երկու մրցակից աղղությունների՝ հայերի և հույների ձեռքին:

XIX դ. վերջերին Օրգուի շրջանի հայ գյուղացիները, Տրապիզոնի ու Կիրասունի շրջաններից բերելով կաղինի սունկեր, այս կողմերում հիմք են դնում կաղինի (կաղնու) մշակությունը: Այդ եկամտարեք պտուղը արաասովոր արագությունը առարածվում է գավառակի շաա գյուղերում: 1900-ական թվականներին կաղնուներն այնքան շատացան, որ կաղինը դարձավ շրջանի արաահանվող առաջին ապրանքներից մեկն ու ժողովրդի հարստության գլխավոր աղբյուրը:

Օրգու քաղաքի տնտեսական կյանքն ակնառու վերելք է ապրում առանձնապես 1880-ական թվականներից հետո՝ Օրգու—Աեբասաիա խճուղու կառուցման շնորհիվ: Այդ ժամանակվանից, հատկապես 1908 թ. զգալիորեն ավելանում է Աեբասաիայի նահանգից Օրգու տեղափոխվող հայերի թիվը:

Օրգուն ուներ 6-ամյա երկսեռ դպրոց և եռամյա մանկապարտեղ, որանղ սովորում էր շուրջ 600 երեխա ու պաաանի: Աղջիկների դասարանը աղաներից առանձին էր՝ նույն շենքի երրորդ հարկում: Դպրոցն ուներ 17 ուսուցիչ, շուրջ 1000 ոսկի ըրլոց, որից 50 ոսկին դպրոցին կից կտգնուտից սաացված եկամուտն էր, 100-ը՝ եկեղեցին էր վճարում, իսկ մնացածը աշակերաններից դանձվող ուսման վարձն էր:

Օրգուի հայ ըրղոքականներն ունեին իրենց դպրոցը՝ շուրջ 60 աշակերտով ու փորձառու ուսուցիչներով: Օրգուի ս. Միսակ եկեղեցին հիմնրվել է 1834 թ.:

Ընդ-թեփե Օրգուին մերձակա՝ հայերի առաջին ու գլխավոր ընկալվայրն էր: Քաղաքի ցածրագիր թաղերի ընկալիչներից շաաերի համար ամառանոցային վայր էր: Տարիների ընթացքում զգալի թվով հայեր հասաաավել էին նաե Օրգու քաղաքի Զեյթուն-մահալեսի, Աարայ-մահալեսի, Տաղպայր և այլ թաղերում:

1850-ական թվականներին Բոգ-թեփեում ապրող շուրջ 150 առն հայերն ունեին «Մովսեսայան» կուշված դպրոցը:

Համշենից ու Սև-գեաից զաղթած համշենա-

⁴⁷ Մ. Բժշկյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

⁴⁸ Աեբասաիա (Հ. Հովակիմյան), նշվ. աշխ., էջ 48—49: